

Rozdział II. *Gród i zamek w Surażu do 1603 r. w świetle źródeł pisanych*

Wiesław Wróbel

Celem opracowania jest próba syntetycznego przedstawienia historii grodu, a następnie zamku w Surażu, od momentu jego pojawienia się w źródłach historycznych w 1379 r. do 1603 r., gdy uległ on spaleni w wyniku przypadkowego pożaru, wyznaczającego *de facto* kres jego funkcjonowania¹.

Na kartach historii Suraż po raz pierwszy pojawił się w 1379 r. Podpisany wówczas w Trokach rozejm między Zakonem Krzyżackim a książętami Jagiełłą i Kiejstutem, będący następstwem odbytej tego roku wielkiej rejsy krzyżackiej na ziemię drohicką, miał przez następne 10 lat zabezpieczać układające się strony od wzajemnych ataków. Ze strony litewskiej rozejm obejmował należące do Kiejstuta obszary ziemi drohickiej i Grodzieńszczyzny oraz grody w Wołkowysku, Surażu, Drohiczynie, Mielniku, Bielsku, Brześciu, Grodnie i Kamieńcu². Z dokumentu zdaje się wynikać, że Suraż pełnił wówczas rolę jednego z ośrodków administracyjnych i obronnych na zachodniej granicy państwa litewskiego. Objęcie rozejmem z 1379 r. także ziemi drohickiej i jej grodów, było konsekwencją zajęcia tego terytorium przez Kiejstuta w latach 50. XIV w.

Przypuszczalnie od około połowy XIII w. Suraż wraz z ziemią drohicką należał do Rusi halicko-włodzimierskiej. Po śmierci króla Daniela Romanowicza w 1264 r. ziemia ta znalazła się pod władzą Włodzimierza, syna Wasylka Romanowicza (brata Daniela). Przejściowo w 1275 r., wraz z okolicznymi grodami, była w posiadaniu litewskiego księcia Trojdena (Kronika halicko-wołyńska 2017, 227), ale już w latach 80. XIII w. ponownie władali nią potomkowie Daniela. Wasylko umierając w 1288 r. przekazał rządy nad tą dzielnicą Mścisławowi Daniłowiczowi. Bunt bojarów brzeskich doprowadził do chwilowego oddania władzy Jerzemu Lwowiczowi (wnukowi Daniela Romanowicza). Sytuacja uległa unormowaniu po interwencji Lwa Daniłowicza, który przywrócił Mścisława do władzy. Ten rządził ziemią drohicką i brzeską do śmierci ok. 1300–1305 r. (Dąbrowski 2002, 177 n.). Wówczas ponownie o grody w Łucku, Brześciu, Drohiczynie i Włodzimierzu upomniał się Jerzy Lwowicz (zm. w 1308 r.). Fakt jego ożenku ok. 1289/1290 r. z Eufemią, córką Władysława Łokietka, doprowadził w konsekwencji do interwencji Piasta na Rusi na rzecz synów Jerzego – Andrzeja i Lwa, przy czym starszy Andrzej uzyskał także władzę nad Brześciem i Drohiczynem (Dąbrowski 2002, 204; Maroszek, Tęgowski 2010, 22). Między 1321 a 1323 r. zmarli, być może również otruci, Andrzej i Lew (Dąbrowski 2002, 249–255), a nagły wakat na tronach halicko-włodzimierskich

¹ Przeszłość Suraża została zbadana przez historyków w różnym stopniu. Z najważniejszych prac warto wymienić opracowania: A. Stafińskiego (Stafiński 1937b), J. Kazimierskiego (Kazimierski 1954), C. Kukło (Kukło 1977), J. Maroszką (Maroszek 1995a; Maroszek 1995b), W. Jarmolika (Jarmolik 1995), M. Sokół i W. Wróbla (Sokół, Wróbel 2010) oraz P. Sobieszczaka (Sobieszczak 2020).

² Oryginał w: GSPK, XX Hauptabteilung, Pergamenturkunden, Schieblade 52, nr 3; druk w: Codex diplomaticus Prussicus 1848, 180–182; Skarbiec 1860, 228 n.; Lietuva senuosiuose 2009, 63, nr 13.

doprowadził do wybrania przez bojarów na władcę Rusi siostrzeńca zmarłych książąt i syna księcia mazowieckiego Trojdena I – Bolesława, który po objęciu władzy przyjął chrzest w obrządku wschodnim oraz imię Jerzy (Tęgowski 2009/2010, 313–328). Była to z pewnością kompromisowa kandydatura, zadowalająca wszystkie walczące o wpływy strony, tak Polaków, jak i Litwinów.

Po śmierci Bolesława Jerzego Trojdenowicza w 1340 r. (Bieniak 2000) najprawdopodobniej w pierwszej kolejności całą ziemię drohicką zajęło Mazowsze (Maroszek, Tęgowski 2010, 23; Maroszek 2013a, 25 n.)³. Dowodzi tego dokument Ziemowita Trojdenowicza z 31 stycznia 1342 r., potwierdzający uposażenie klasztoru w Czerwińsku w dobra Zuzele w ziemi drohickiej, w którym występuje wojewoda drohicki (*palatinus de Drohiczin*) Jan Dobrogostowic (Nowy Kodeks Dyplomatyczny Mazowsza 1989). Pośrednio przypuszczenie to potwierdza także Wigand z Marburga, który w *Kronice* odnotował pod rokiem 1346 bitwę księcia Kiejstuta z Krzyżakami nad rzeką Strawą. Kiejstuta wspierali *Ruteni de Lademer* [Włodzimierz], *de Brisk* [Brześć], *Wyttenberge* [Witebsk], *de Smalantz* [Smoleńsk], *vulgaliter de Plosczkow* [Półlock], kronikarz nie wspomina natomiast Rusinów spod Drohiczyna (Wigand 2017, 242 n.). Ziemia drohicka została włączona w granice księstwa litewskiego na pewno przed 1355 r., z tego bowiem roku pochodzi dokument książąt Kiejstuta i Lubarta dla kupców toruńskich, pozwalający im na swobodny przejazd przez Drohiczyn, Mielnik i Brześć w trakcie podróżowania do Łucka⁴.

Przed 1365 r. ziemię drohicką otrzymał w posiadanie syn Kiejstuta, Butawd. Najpewniej właśnie w Drohiczynie przyszedł na świat jego jedyny syn, Wajduta. Niezadowolony ze swego małżeństwa Butawt postanowił porzucić rodzinę – powracając z wyprawy wojennej zamiast do Drohiczyna udał się do Królewca, gdzie przyjął chrzest i imię Henryk. Następnie przeniósł się na dwór Karola IV do Pragi, tam też zmarł po 1381 r. Wajduta, wychowywany przez matkę w nadbużańskim grodzie, mając 16 lat postanowił pójść w ślady ojca i w 1381 r. uciekł do Państwa Zakonnego, aby stamtąd powędrować do Pragi i przyjąć chrzest. Po studiach uniwersyteckich wstąpił do stanu duchownego, później był prałatem kustoszem krakowskim, a przez rok pełnił funkcję rektora Uniwersytetu Jagiellońskiego. Zmarł w 1402 r. Fakt, że jego ojciec posiadał Drohiczyn, potwierdza używana przez Wajdutę Jana tytułatura „księcia drohickiego” (Annalista 1866, 84, 115; Fijałek 1914, 181–197; Górski 1962–1964, 424; Tęgowski 1999, 204–206). Zapewne po jego ucieczce ziemia drohicka powróciła pod bezpośrednią władzę Kiejstuta.

W międzyczasie część grodów ziemi drohickiej została uwzględniona w zawartym w 1366 r. traktacie pokojowym między Kazimierzem Wielkim a książętami litewskimi, będącym konsekwencją wyprawy polskiego króla na Ruś przeciwko litewskiemu księciu Lubartowi. Książęta Olgierd, Kiejstut, Jawnuta i Lubart odstąpili Polsce ziemie bełską i chełmską, część Polesia, prawie całą ziemię włodzimierską, Krzemieniec, Łopatyn, Olesko i Boreml. Reszta terytorium Rusi pozostała w rękach władców Litwy. Natomiast król polski zobowiązywał się do zaprzestania

³ Przeciwnie: Radoch 2007, 135 n. W latach 20. XX w. trwała w tej sprawie polemika między S. Zajązkowskim i H. Paszkiewiczem (Zajązkowski 1926, 567–617; Paszkiewicz 1928, 229–245; Zajązkowski 1929).

⁴ Oryginał w: GSPK, Pergamenturkunden, Schieblade 52, nr 3. O. Halecki datuje ten dokument na 1355 r. (Halecki 1920, 349). Ostatnio dokument został wydany drukiem (Akty i dokumenty 2004, 200–204). Wydawca datuje go ogólnie na okres po 1341 r.

najazdów na terytorium księcia Kiejstuta, w tym na grody: Brześć, Kamieniec i Kobryń oraz Drohiczyn, Mielnik i Bielsk (BCz, Teki Naruszewicza, nr 8, 245–247)⁵. Brak wśród wymienionych ośrodków Suraża nie może być argumentem przemawiającym za tym, że gród ten wówczas nie istniał, ale trudno o jednoznaczne wyjaśnienie tego stanu. Przymuszcza się, że Suraż wraz z Brańskiem, którego również nie odnotowano w 1366 r., nie pełnił wówczas ważniejszej roli administracyjnej lub militarnej w obrębie ziemi drohickiej⁶.

Włączenie ziemi drohickiej w granice Wielkiego Księstwa Litewskiego zdecydowało o wystawieniu tych terenów na ataki ze strony Zakonu Krzyżackiego, który zwłaszcza po śmierci Olgierda w 1377 r. podejmował intensywne działania wojenne przeciwko Litwie. Zakonnicy dzielnicę Kiejstuta najeżdżali kilkakrotnie w latach 1373–1379. Latem 1379 r. Teodoryk de Elner, komtur z Bałgi, wkroczył na omawiane terytorium, atakując Brześć i Kamieniec oraz Drohiczyn i Mielnik. Komtur ten ponownie najechał ziemię drohicką jesienią 1379 r. pustosząc okolice Bielska (źródła informujące o rejsach nie wspominają o Surażu). Wyczerpani wojną z naporem krzyżackim książęta Jagiełło, Lingwen, Kiejstut i Witold 29 września 1379 r. zawarli w Trokach z Winrychem von Kniprode dziesięcioletni rozejm, mocą którego zabezpieczono przed atakami kiejstutowe grody (Wigand 2017, 573, 593 n.; Jarmolik 1989b; Łowmiański 1989, 208 n.; Romaniuk 1999, 8).

Zagwarantowane rozejmem z 1379 r. bezpieczeństwo ziemi drohickiej trwało krótko. Tym razem zagrożenie nie przyszło jednak ze strony krzyżackiej, ale Mazowsza. Na przełomie lat 70. i 80. XIV w. na Litwie trwał zacięty konflikt o władzę między Kiejstutem i jego synem Witoldem a Jagiełłą. Po śmierci Olgierda w 1377 r. to Jagiełło został obsadzony na tronie wielkoksiążęcym w Wilnie, czego nie mógł zaakceptować Kiejstut, podejmując starania o uzyskanie pełni władzy. W 1381 r. zajął zbrojnie Wilno, a Jagiełłę wraz z rodziną uwięził, po czym zmusił do ustąpienia z tronu i przeniesienia się do Witebska. Kiejstut nie utrzymał się w stołecznym grodzie zbyt długo, gdyż pod jego nieobecność (atak na Państwo Zakonne) zbuntowani bogaci kupcy wileńscy pod wodzą Hanula oddali miasto Jagielle (Semkowicz 1930, 2–20), który tym samym objął ponownie władzę nad Wilnem w czerwcu 1382 r. Następnie odparł atak Witolda, który ze swojej siedziby w Brześciu lub Drohiczynie wyruszył spóźniony na pomoc ojcu.

Z tej zaognionej i niestabilnej sytuacji skorzystał książę mazowiecki (czersko-warszawski) Janusz I Starszy. Jak relacjonuje współczesny tym wydarzeniom Jan z Czarnkowa, w 1382 r. *duces Mazoviae praedicti cognoscentes intestina vella Litwanorum, intraverunt terram Russiae et ceperunt Drohiczin castrum et Melnyk, et magna praeda ibidem et circa castrum Brzeszcze recepta feliciter ad propria redierunt* (Jan z Czarnkowa 1872, 720). Więcej szczegółów dotyczących 1382 r. podaje Jan Długosz: *Militibus suis arma induere iussis, castra duo, Drohiczin et Mjelnik, in suam redigens, dedentibus se Ruthenis et Lithuanis, potestatem, presidio valido et frequenti eis imposito, Szurasz, Byelsko, Kamjnyecz et Brestensi districtibus vastatis, castrum Brzeszcze circumvallat, subactus illud, nisi socrus sue presencia illic cognita, discessionem fecisset* (Długosz 1985, 97). Nie wiadomo, czy zniszczeniu owych *districtibus* towarzyszyły także ataki na grody w Surażu i Bielsku. Pobity Kiejstut próbował pogodzić się z Jagiełłą. Wielki książę świadom jednak nieustannego zagrożenia ze strony stryja postanowił uwięzić

⁵ Przedruk dokumentu w: Czuczyński 1890, 513–515.

⁶ Dokument z 1366 r. i późniejszy dokument z 1379 r. nie wymieniają grodu w Brańsku, chociaż ten istniał od XI w.; por. Stankiewicz 1994, 87 n.

go na zamku w Krewie. Tam Kiejstut zmarł w niewyjaśnionych okolicznościach 14 sierpnia 1382 r. (Prochaska 1909, 502–505; Tęgowski 1999, 199). W tym samym więzieniu Jagiełło osadził i Witolda, który zdołał uciec z zamku, po czym udał się na Mazowsze do swego szwagra, księcia Janusza I (był żonaty z Danutą Anną, córką Kiejstuta). Szukał u niego pomocy w ewentualnym odzyskaniu ojcowizny, ale książę mazowiecki zdecydował się wesprzeć zbiega jedynie poprzez wyekspediowanie go do Państwa Zakonnego.

Tak więc od sierpnia 1382 r. ziemia drohicka przynależała do Mazowsza. Nie trwało to jednak długo, gdyż Jagiełło odzyskał utracone ziemie już na wiosnę 1383 r. (Długosz 1985, 132 n.), przy czym złamał układy pokojowe z Zakonem zwarte na wyspie na rzece Dubissie, w których zobowiązywał się nie wszczynać działań wojennych z jakimkolwiek innym państwem. Stało się to pretekstem do zorganizowania w lipcu 1383 r. najazdu na Litwę, podczas którego Krzyżacy zajęli Troki i oddali je Witoldowi. Po krótkim ataku na Wilno zdecydowali się na odwrót, co wykorzystał Jagiełło odzyskując Troki. Witold ponownie powrócił do Zakonu Krzyżackiego, gdzie otrzymał w posiadanie zamek Marienburg, a aktem z 30 stycznia 1384 r. oddał Krzyżakom Żmudź i Litwę kowieńską. Jeden z punktów układu przewidywał, że w razie odzyskania dzielnicy trockiej z Grodnem (w tym ziemi drohickiej) Witold będzie w niej rządził jako lennik Zakonu.

W sytuacji nieustannego zagrożenia ze strony Krzyżaków Jagiełło podjął się tajnych rokowań ze stryjecznym bratem, w trakcie których obiecał mu przywrócić prawa do utraconej ojcowizny. Witold przystał na warunki i powróciwszy na Litwę otrzymał w 1384 r. od Jagiełły część dziedzictwa Kiejstuta, w tym Grodzieńszczyznę i odbitą przez Jagiełłę rok wcześniej z rąk Janusza I ziemię drohicką z grodami w Brześciu, Drohiczynie, Mielniku, Bielsku, Suraziu, Kamieńcu i Wołkowysku⁷. W konsekwencji od połowy 1384 r. Suraż należał do Witolda.

Krzyżacy po wydarzeniach z 1384 r. zaprzestali chwilowo działań wojennych przeciwko Litwie. Rokowania Jagiełły z Polakami w sprawie przyjęcia korony, podpisanie aktu unii w Krewie i chrzest wraz z braćmi w lutym 1386 r. zmieniły znacząco układ sił w regionie, stawiając Zakon wobec nowej sytuacji geopolitycznej. W 1389 r., po kilkuletnim spokoju, na nowo rozgorzał konflikt o władzę w Wilnie. Jego przyczyną było mianowanie Skirgiełły wielkim księciem litewskim, przeciwko czemu wyrażał niezadowolenie Witold. Ponadto Jagiełło kreował Klemensa z Moskorzewa starostą generalnym Litwy i obsadził go z polską załogą w Wilnie oraz przesunął Skirgiełłę do Trok – ojcowizny Witolda, której ten nie odzyskał mimo przyrzeczeń z 1384 r. W 1389 r. Kiejstutowicz zaatakował Wilno, ale i tym razem plan zbrojnego objęcia władzy zakończył się niepowodzeniem i wycofaniem się agresora do Państwa Zakonnego.

Kolejna nieudana próba objęcia władzy przez Witolda i ucieczka do Zakonu Krzyżackiego spowodowała, że w 1390 r. Jagiełło potraktował ziemię drohicką jako kartę przetargową, nadając ją w lenno księciu mazowieckiemu Januszowi I. Przymuszczalnie darowizna była wyrazem wdzięczności za udzielenie Jagielle pomocy zbrojnej w czasie walk o Brześć, Kamieniec i Grodno, które król polski musiał odbić po zajęciu ich na początku 1390 r. przez Krzyżaków (Radoch 2002a, 11 n.). Choć nadanie miało miejsce w 1390 r., stosowny przywilej zo-

⁷ Przekazanie grodów nastąpiło na mocy dokumentu wystawionego w 1384 r., który istniał jeszcze w 1551 r. w Archiwum Koronnym. Wymieniał go inwentarz sporządzony przez M. Kromera, a dziś znajdującym się w AGAD, Nabytki oddziału I, nr 30, k. 46v, gdzie regest treści dyplomu: *Witoldus revocatus a Jagellone magno duce testatur se accepisse Brzescie, Drohiczyn, Mielnyk, Bielsko, Suraz, Kamieniec, Wolkowisk et Grodno cum toto districtu, promittitque ipsi ut patri obsequium et fidelitatem*. Na informację zwrócił uwagę po raz pierwszy T. Jaszczółt (Jaszczółt 2006a, 58 n., przyp. 47).

stał wystawiony dopiero w 1391 r. Król stwierdzał w nim, że ziemię drohicką z położonymi w jej granicach grodami i ich dystryktami oraz wszystkimi wsiami nadał w pełne i dziedziczne posiadanie Janusza, księcia mazowieckiego (Radoch 2002a, 11–20; Bugaj 2005, 89–105)⁸. W konsekwencji tego posunięcia gród w Surażu po sześciu latach litewskich rządów znalazł się pod mazowiecką władzą, co nastąpiło między 1 lipca a 30 września 1390 r. 1 lipca 1390 r. Władysław Jagiełło nadał wsie Międzyrzec i Stołpno rycerzowi Abrahamowi Chamcowi, zapewne za udział w kampanii rewindykacyjnej Grodna, Brześcia i Kamieńca (Jaszczołt 2006a, 49–65). Z kolei 30 września 1390 r. komtur domowy Malborka w liście wysłanym z Lasek do księcia Janusza I odpowiadał na wcześniej przesłane przez niego skargi „na poddanych zakonnych z Wizny⁹, wyrządzających szkody ludziom księcia z Suraża, którzy byli chwytni, zasiewy (zboże) im spalono i konie i bydło popędzono drogą” (tłumaczenie cyt. za: Radoch 2002a, 18).

Już w 1392 r. Witold zawarł w Ostrowie kolejną ugodę z Władysławem Jagiełłą, która była efektem mediacji księcia mazowieckiego Henryka Siemowitowica, wówczas biskupa elekta płockiego. Przyjmuje się, że w 1392 r. Witold odzyskał tylko Troki i Grodno, zaś grody w Drohiczyńcu, Mielniku, Bielsku i Surażu nadal pozostały pod władaniem księcia mazowieckiego Janusza I (Samsonowicz 1994, 219). Bardziej prawdopodobne jest jednak, że północna część ziemi drohickiej, w tym gród w Surażu, w 1392 r. także znalazła się pod władzą Witolda, południowa zaś pozostała przy Mazowszu. Świadczy o tym fakt, że już jesienią 1392 r. Krzyżacy urządzili wyprawę odwetową skierowaną na ziemię drohicką, w czasie której zaatakowano Suraż jako gród należący do Witolda. Wigand z Marburga zapisał: *In authumpno anno 1392 marschalcus frater Engelhart Rawe cum multitudine magna fratrum et peregrinorum festinat in castrum sancti Johannis, parata ibidem mensa honoris per marschalcum; dominus Appil Vochs de Franken, vexillifer vexilli sancti Georgii, tenuit sedem digniorem, veniuntque in Schirazen et ad spacium stadii¹⁰ de domo¹¹ descenderunt ad pugnam et per paludem accedunt; pagani vero marschalco domum presentabant, in qua inventus est gener Wytaudi, de mane procedunt et, si tardius processissent, episcopum captivassent, et revertuntur* (Wigand 2017, 562 n.). Wigand odnotował więc, że Krzyżacy przybyli pod gród suraski konno, ale aby dostać się do niego musieli pokonać trzęsawisko pieszo. „Poganie” – jak określa ich autor kroniki – oddali gród marszałkowi, a więc przypuszczalnie poddali się bez walki. Przebywający wówczas w nim książę mazowiecki Henryk Siemowitowic, który w 1392 r. porzuciwszy stan duchowny pojął za żonę siostrę Witolda Annę Ryngałę, zdołał uciec¹².

⁸ Oryginał przywileju istniał jeszcze na początku XVI w. w Archiwum Koronnym. Kopia sporządzona z oryginału zachowała się w tzw. Kopiariuszu Jana Łaskiego z pocz. XVI w. (Biblioteka Kórnicka, rkps 203, k. 178-178v). Na podstawie transumptu tego dokumentu z 1444 r. został on opublikowany w 1863 r. przez J. T. Lubomirskiego (Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego 1863, 111–113, nr 120).

⁹ Od 1382 r. Wizna z całym dystryktem znajdowała się w zastawie u Krzyżaków. Dokument zastawu w: Iura Masoviae 1972, nr 26, 27. Wiznę podporządkowano komturstwu ostródzkiemu, a po 1398 r. bałgijskiemu. W grodzie tym urzędował krzyżacki prokurator (Józwiak 2001, 164).

¹⁰ Staja (stajnie) = 125 kroków, ok. 95 m.

¹¹ Dosłownie „dom”, tu: w rozumieniu gród.

¹² O Henryku Siemowitowicu w: Poppe 1961, 413 n.; Jasiński 1974, 159–165; Grabowski 2019, 128–132.

Informacje podane przez Wiganda z Marburga wykorzystał Jan Długosz w *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, skracając je i redagując. W 10 księdze pod rokiem 1392 r. zapisał: *Sub ducato Engelhardi Rawe marsalci in castrum sancti Iohannis perveniunt, ubi mensa militari ad honorem exterorum militum posita atque tenta, in castrum Lithwanicum Schurasz perveniunt et pugna conserta cum Lithwanis, qui ex castro ad duellandum descenderent, plures occidunt castrumque per dedicionem accipiunt. Parumque abfuit, quin Henricus Mazowie dux gener Vithawdi in eo caperetur, nisi sibi per fugam tempestive cosulisset* (Długosz 1985, 198). Również Jan z Posilge, w kronice zredukowanej krótko po 1400 r., pod rokiem 1392 odnotował informację o rejsie krzyżackiej na Suraż, choć o treści zredukowanej w stosunku do kroniki Wiganda: *Item in desim jare uf den herbist wart Serasin das hus in Russin von den herin gewonnen unde vorbrant, unde brochtin wol IF gefangen von dannen* (Posilge von 1866, 184 n.). W edycji kroniki opublikowanej w trzecim tomie *Scriptores Rerum Prussicarum* redaktorzy do tego fragmentu zamieścili przypis, w którym przywołali list wielkiego mistrza zakonu do królowej Danii Małgorzaty (Posilge von 1866, 185, przyp. 1). Jego treść opublikował w tłumaczeniu na język polski Marek Radoch. W liście datowanym na 21 stycznia 1393 r., a więc ponad trzy miesiące po zdobyciu suraskiego grodu, wielki mistrz Konrad von Wallenrode donosił, że „około Świętego Michała¹³ posłaliśmy naszego wielkiego marszałka z kilkoma innymi naszymi dostojnikami i z Niderlandczykami na Rusinów z jednym panem¹⁴, tenże z bożej łaski chciał znajdować się tam, kiedy oni zdobyli warownię Suraż zwaną, ta do samego Witolda przynależała, i spalili ją i schwytali 300 ludzi – Litwinów i Rusinów, młodych i starych, i przybywają z bożą łaską bez szkód z powrotem do kraju”¹⁵.

Powyższe źródła, zgodne co do samego faktu zdobycia grodu i przebywania w nim księcia Henryka, podają jednak różne okoliczności tego wydarzenia, stąd nie ma pewności, które z nich jest najbliższe prawdy. List ze stycznia 1393 r. zdaje się być najbardziej wiarygodnym źródłem, potwierdzającym zajęcie grodu, obecność księcia Henryka oraz wzięcie do niewoli 300 Litwinów i Rusinów. Ponadto list Konrada von Wallenrode jako jedyny informuje o spaleniu warowni w czasie ataku. Henryk po ucieczce z Suraża udał się do Łucka, gdzie z polecenia Zakonu Krzyżackiego został otruty na początku 1393 r. (Jasiński 1998, 95; Grabowski 2012, 453 n.; Grabowski 2019, 131).

Po 1392 r. gród w Surażu na dłuższy czas znika ze źródeł pisanych. Jeszcze na początku 1394 r. odbyła się ostatnia znana rejsa na ziemię drohicką, w trakcie której Krzyżacy spustoszyli ją biorąc 300 jeńców i uwożąc liczne łupy (Wigand 2017, 574 n.), ale w krótkim opisie nie wspomina się, czy atak dotknął Suraż.

W granice Wielkiego Księstwa Litewskiego południowa część ziemi drohickiej, od 1390 r. pozostająca we władaniu księcia Janusza I, powróciła między 1401 a 1405 r.¹⁶, nie wiadomo

¹³ Święto św. Michała Archanioła przypada w dniu 29 września.

¹⁴ Henrykiem, księciem mazowieckim.

¹⁵ Oryginał listu znajduje się w: GSPK, XX Hauptabteilung, Ordensfolianten, nr 1a, 25; cyt. i tłum. za: Radoch 2005, 11; Radoch 2007, 138.

¹⁶ Jeszcze w 1401 r. Janusz I nadał wieś Korczew Prejtorowi z Brześci (oryginał w: AGAD, Dokumenty pergaminowe, sygn. 867). Natomiast w 1405 r. Witold nadał braciom Henrykowi, Piotraszowi, Marcinowi i Andrzejowi z Sarnowa wieś Czaple w powiecie drohickim. Oryginał nadania, dziś zaginiony, widział na początku XX w. A. Jabłonowski (Jabłonowski 1909, 129). W tym samym roku Witold nadał także wieś Głuchowo. O działalności osadniczej Witolda w ziemi drohickiej w: Jaszczółt 2006b, 68–71.

jednak nic na temat okoliczności, w jakich to nastąpiło. Całą dawną ziemię drohicką włączono wówczas w granice księstwa trockiego, przekształconego później w województwo trockie (Akta unii 1932, 66 n.). W 1425 r. Witold zajął Tykocin z okręgiem, przyłączając te tereny do księstwa trockiego (Wiśniewski 1977, 12). Przejściowo, w latach 1440–1444, ziemia drohicka wraz z Surazem została włączona przez Bolesława IV w granice Mazowsza (Halecki 1915, 55 n.; Kolankowski 1930, 235–237; Tęgowski 2004, 51 n.; Maroszek, Tęgowski 2010, 30)¹⁷, traktowana była bowiem jako ekwiwalent za niezwrócony posag Eufemii, siostry Bolesława IV, a żony Michała Zygmuntowicza, zwanego Michałuszką (Jasiński 1998, 155–157). Tak więc ponownie wszystkie najważniejsze grody ziemi drohickiej znalazły się pod panowaniem mazowieckim. Stan ten trwał do 1444 r., gdy wojewoda wileński Jan Gasztołd wkroczył na sporne terytorium, obległ Drohiczyn i spalił Brańsk. Nie ma natomiast żadnych przekazów mówiących o sytuacji Suraza w trakcie tej kampanii. Ostatecznie w 1446 r. Bolesław IV zrzekł się wszelkich pretensji do ziemi drohickiej wraz z powiatem węgrowskim za 6 tysięcy kop groszy praskich (Jarmolik 1989c, 13–15). Od tego momentu nieprzerwanie do 1569 r. Suraz pozostawał w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Zapewne już w 2. połowie XIV w., a na pewno na początku XV w. z ziemi drohickiej wydzielona została mniejsza jednostka terytorialna – ziemia bielska, do której włączono powiaty goniądzki, suraski i brański. Początkowo wojewodowie/starostowie drohiccy rozciągali swoją władzę na terytorium całej ziemi drohickiej, ale na początku XV w. pojawili się odrębni wojewodowie/starostowie drohiccy i bielscy, którzy w podległych powiatach ustanawiali swoich namiestników. Najwcześniej poświadczonym tego typu urzędnikiem w Surazie był Stanisław Jelitka, wymieniony jako namiestnik suraski w liście Witolda z 1405 r.¹⁸ Dwa lata później w źródłach odnotowano Mikitę, pełniącego funkcję starosty bielskiego i goniądzkiego¹⁹, który w 1416 r. sprawował funkcję wojewody/starosty drohickiego²⁰, a w 1420 r. wystąpił jako *Mikita woiewoda nostro Surazensi*²¹. Dwa lata później wśród świadków zawarcia pokoju mełneńskiego odnotowano Iwaszkę Gasztołda jako starostę suraskiego (*capitaneus Surazensis*) (Dokumenty strony 2004, 11; Tęgowski 2011, 20). W 1. połowie XV w. wojewodami/starostami bielskimi byli także Jerzy Strumiłło z Brańska (1431), Michał (ok. 1437 r.) i Pietko (1439 r.) (Jaszczołt 2013, 11). Lista starostów drohickich do końca XV w. jest w miarę dobrze rozpoznana (Urzednicy Podlascy 1994, 90 n.), pomijamy więc w tym miejscu ich wyliczenie. Odnotować trzeba, że jeszcze w 1477 r. Olechno Sakowicz, kuchmistrz dworu królewskiego, był jednocześnie starostą bielskim, brańskim, suraskim, goniądzkim i rajgrodzkim (Możejko 1998, 135–145; Jaszczołt 2013, 12).

¹⁷ Najnowsze ustalenia na temat okoliczności zajęcia ziemi drohickiej przytacza T. Jaszczołt (Jaszczołt 2017, 331–358), który uważa, że Bolesław IV dokonał tego po śmierci Zygmunta Kiejstutowicza. W czerwcu 1440 r. książę mazowiecki był w Wilnie na uroczystości wyniesienia Kazimierza Jagiellończyka na tron wielkksiążęcy i w drodze powrotnej na Mazowsze zajął ziemię drohicką.

¹⁸ APG, Akta Miasta Gdańska, sygn. D8, 1.

¹⁹ GSPK, XX Hauptabteilung, Ordensbriefarchiv, nr 905.

²⁰ 26 stycznia 1416 r. w Trokach jako świadek nadania Pretorowi z Brześcia wsi Korczew i Szczelacin w ziemi drohickiej (Vitoldiana 1986, 87). Zastąpił on starostę drohickiego Pretora z Brześcia, wzmiankowanego w tej funkcji po raz ostatni w 1414 r. (Jaszczołt 2006b, 193). Błędnie jako Przedbor (Urzednicy Podlascy 1994, 90).

²¹ NHAB, f. 1708, op. 1, d. 23, k. 531v.

Dla szlachty mazowieckiej osiadłej na terenie ziem drohickiej i bielskiej już Bolesław IV wydał stosowne przywileje na posługiwanie się prawem mazowieckim (AGAD, Metryka Koronna, sygn. 3, k. 246). Po 1444 r. Kazimierz Jagiellończyk wprawdzie nie uznał przywilejów mazowieckiego księcia, ale zezwolił szlachcie na posługiwanie się prawem polskim, które obowiązywało na tym terenie za czasów jego poprzedników, poczynawszy od Witolda (Jaszczołt 2013, 12). Sądy ziemi bielskiej co najmniej od 1438 r. na przemian odbywały się w Brańsku i Surażu, o czym świadczy ten sam skład sędziowski dla obu sądów. Już w 1429 r. odnotowany był *Johan Kobolinske* jako *Richter vo[n] Suraż* (sędzia z Suraża)²². Sędziowie Paweł z Wyszoniek i Wit z Dołubowa określani byli w dokumentach rozmaicie – raz jako sędziowie surascy, kiedy indziej jako brańscy (rzadziej bielscy). Z kolei w latach 1431–1452 wzmiankowany był Arwist vel Herwist, podsędek litewski suraski (CPAHU Kijów, f. 966, op. 1, d. 108, 219; Romaniuk 1995, 56–69).

Wspomniany wyżej starosta suraski Mikita obecny był na pewno w Surażu w 1420 r., gdy przebywał w nim także wielki książę Witold²³ z Janem Butrymem, marszałkiem nadwornym, oraz sekretarzami Mikołajem Małdrzykiem i Bartłojem z Górki²⁴. Odnotowano ich jako świadków przy sporządzaniu wydanego 28 września 1420 r. w Surażu przywileju, którym Witold, *cupientes reddites et proventes in districtum nostro Surazensem uberius procurare*, nadał w dziedziczne posiadanie nieznanemu bliżej Michałowi młyn na rzece zwanej Orla (*fluvio dicto Orlia*), wraz z gruntem i prawem do połowu ryb w rzece. W zamian Michał miał oddawać dwie części zysków na rzecz dworu gospodarskiego, sobie zaś mógł zatrzymywać trzecią ich część, włożono też na niego obowiązek naprawiania okien w grodzie suraskim (*castrum nostrum Sarasz*)²⁵. Wkrótce potem Witold pojechał do Drohiczyna, gdzie też wystawił przywilej dla młynarza Szczepana Bełczywody na młyn nad Narwią²⁶.

Z okresu przynależności Suraża do Mazowsza w latach 1440–1444 zachowało się bardzo mało informacji. Jerzy Wiśniewski próbował hipotetycznie uzasadnić podawany we wcześniejszej literaturze rok 1440 jako moment otrzymania przez suraską osadę przygodową praw miejskich, widząc w nim nadanie uczynione przez Bolesława IV tuż po zajęciu terytorium ziemi drohickiej. Posiłkował się w tym względzie analogicznym działaniem tego księcia dla Mielnika (Wiśniewski 1964, 124)²⁷. Dopiero pięć lat później Kazimierz Jagiellończyk miał za-

²² APG, Akta Miasta Gdańska, sygn. 43/1a, 225 n., 346.

²³ NHAB, f. 1708, op. 1, d. 23, k. 531v.

²⁴ Funkcję marszałka nadwornego Jan Butrym pełnił w latach 1409–1420, natomiast Mikołaj Małdrzyk sekretarzem był w latach 1412–1430, a Bartłojem z Górki w latach 1420–1430 (Wolff 1885, 173, 252; Urzędnicy centralni 1994, nr 475 i s. 202, nr 849 i s. 208, nr 847 i s. 207); por. także Kosman 1969, 91–119.

²⁵ Dokument wpisano do ksiąg grodzkich brańskich 8 czerwca 1605 r. Oryginał, określony jako *privilegium antiquum* i zaopatrzony w pieczęć Wielkiego Księstwa Litewskiego *dictum Pogonia*, przedłożony do oblatowania był jednak w tym czasie już częściowo uszkodzony, dlatego w kopii opuszczono pewne krótkie fragmenty, m.in. przydomek Michała, odbiorcy nadania, a także inny przedmiot napraw w grodzie suraskim, do których został on zobowiązany. Zachowała się tylko informacja o obowiązkach naprawy okien: *Quiquidem molendinator et sui successores non plus ad castrum nostrum Sarasz laborare debet tantummodo [opuszczenie] et fenestras* (NHAB, f. 1708, op. 1, d. 23, k. 531v).

²⁶ NHAB, f. 1744, op. 1, d. 13, k. 535–535v; ANK, Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 55, 1114–1116; ostatnio o itinerarium Witolda w: Polechow 2019, 9–118.

²⁷ Przywilej dla Mielnika Bolesław IV wystawił 22 września 1440 r. w Drohiczynie. O tym najwcześniej w: Baliński, Lipiński 1845, 1288–1292. Treść całego dokumentu nie jest znana – odnotowano go w Metryce Mazowieckiej (AGAD, Metryka Koronna, sygn. 3, k. 246). Por. Michaluk 1993, 28

stąpić prawo chełmińskie własnym przywilejem na prawo magdeburskie, na wzór większych miast litewskich (Baliński, Lipiński 1845, 1314; Bobrowskij 1863, 997; Słownik geograficzny 1890, 593 n.; Kazimierski 1954, 140 [z odnotowaniem daty 1440 r.]; Wiśniewski 1964, 124; Maroszek 1976, 96). W każdym razie do tej pory nie udało się jednoznacznie potwierdzić przypuszczenia, jakoby to Bolesław IV pierwszy lokował miasto na obszarze osady przyrodowej. Natomiast pewne jest, że książę mazowiecki dyplomem wystawionym w Łomży 13 września 1440 r. nadał szlachcie powiatu suraskiego przywilej na posługiwanie się prawem polskim na wzór obowiązującego w ziemi drohickiej²⁸. Z kolei 29 września 1442 r. przebywając w Nurze przywrócił Stanisławowi Lachowi, jego żonie Dorocie oraz stryjowi Piotrowi z Suraza wieś Daniłowo, którą odebrali im w nieznanych okolicznościach dzierżawcy grodu brańskiego²⁹.

W 1. połowie XV w. ziemia drohicka i okolice Suraza zaczęły być penetrowane przez kupców z Gdańska i Torunia, zainteresowanych wycinką, obróbką i spławem drewna Narwią. Najstarsze wzmianki o handlu Gdańska z grodami ziemi drohickiej poświadczone są dopiero po 1426 r., ale wskazują one, że intensywne kontakty musiały trwać już od dłuższego czasu. W 1427 r. Stefan z Suraza zobowiązał się dostarczyć 600 wiązek drewna gdańskiemu kupcowi Stefanowi Holgardowi. W następnym roku także z Suraza popłynęła dostawa drewna³⁰. Z kolei w 1429 r. drewno do Gdańska dostarczał *Johan Kobolinske Richter vo[n] Suraze* (Romaniuk 1995, 56; Romaniuk 2002, 69–87). W 2. połowie XV w. zaczęto tymi samymi szlakami wodnymi spławiać zboże, na które intensywne zapotrzebowanie wykazywała w tym czasie Europa.

Z 24 kwietnia 1471 r. pochodzi najwcześniejsza wzmianka źródłowa poświadczająca istnienie parafii rzymskokatolickiej w Surazu³¹. Tego dnia biskup łucki Marcin Krzczewicz wydał wyrok w sprawie o dziesięcinę, którą nakazał oddawać do kościoła suraskiego niejkiej Dryżdzelowej i jej synowi Pawłowi. Pleban Maciej pojawił się w źródłach kolejny raz jeszcze w 1474 r.³², natomiast w latach 1472 i 1474 odnotowano w Surazu dwóch wikarych, Mikołaja i Jana³³. Najbardziej prawdopodobne jest, że kościół parafialny w Surazu ufundował wielki książę Witold przed 1430 r., o czym tradycję historyczną zanotowano jeszcze w 1723 r. (Sokół, Wróbel 2010, 55–57, 91–95, 157–160). Już w XV w. był on usytuowany w pobliżu grodu, w tym samym miejscu, gdzie znajduje się obecny kościół, wybudowany w latach 1874–1876. Jak dowiodły prace archeologiczne (Krasnodębski, Olczak 2016a) oraz nowe źródła historyczne³⁴, należy odrzucić wcześniejsze hipotezy na temat możliwości fundacji najstarszego

i przyp. 27. Ponadto J. Wiśniewski obok Mielnika wymienia przywilej z 1440 r. wydany przez Bolesława IV dla Bielska (Wiśniewski 1964, 124). Jest to błędna atrybucja, gdyż dokument ten dotyczy Bielska w ziemi płockiej. Błąd ten za starszą historiografią (m.in. Jabłonowski 1909, 127 n.) powtarzali także współcześni badacze. Na błąd ten zwrócił uwagę Z. Romaniuk (Romaniuk 1999, 13 n., przyp. 47).

²⁸ AGAD, Metryka Koronna, sygn. 3, k. 246; druk w: Wolff 1929, 86 n.; Wolff 1975, 130, nr 2).

²⁹ MNK, Zbiór dokumentów pergaminowych, nr 22.

³⁰ Najszerzej o kontaktach handlowych Podlasia z Gdańskiem w XV w.: Romaniuk 2002, 69–87; Romaniuk 2003b, 280 n.

³¹ ADS, D 1, k. 14v.

³² ADS, D 1, k. 14v.

³³ ADS, D 1, k. 27, 31.

³⁴ BN, rękopis 9133 III, 1–130 (*Registry gospodarcze Józefa Jasińskiego archidiakona wileńskiego, plebana suraskiego i prepozyta skalbimierskiego*, sporządzone w latach 40. i 50. XVI w., w tym inwentarze kościoła w Surazu z lat 1540 i 1559).

kościół parafialny na terenie tzw. Piszczewa i jego późniejszego przeniesienia do miasta, zaś odkryte tam pozostałości budynków o charakterze reprezentacyjnym lub sakralnym wiążą można z działalnością archidiakona wileńskiego i proboszcza suraskiego ks. Józefa Jasieńskiego (Wróbel 2016).

Wzrost znaczenia ekonomicznego Suraza, jego rola jako siedziby namiestnika, odbywające się tu sądy ziemskie dla okolicznej szlachty oraz powołanie parafii rzymskokatolickiej stanowiły z pewnością główne czynniki, które zdecydowały o wystawieniu w Mereczu 16 września 1445 r. przez Kazimierza Jagiellończyka przywileju lokacyjnego na prawie niemieckim dla istniejącej obok grodu osady oraz ustanowieniu dziedzicznego wójtostwa (Jarmolik 1995, 1–5)³⁵. Pierwszym wójtem został Wojciech (Albert) *Sasshor* (Szaszor)³⁶. Możliwe, że miał on niemieckie pochodzenie³⁷. Obecność Niemców na terenie ziemi drohickiej nie była w tym czasie niczym niezwykłym, o czym świadczą licznie potwierdzone przykłady, m.in. z Tykocina, który w 1. połowie XV w. posiadał nawet faktorię kupiecką mieszczan gdańskich (Romaniuk 2003b, 280 n.). W Surazu wójt miał swoją posesję przy Rynku Kościelnym. Jeszcze w latach 40. XVI w. w mieście żyli potomkowie Alberta – Jan i Wojciech (Albert) *Shashorowiczi*, oddający dziesięcinę kościołowi parafialnemu³⁸ (w tym czasie wójtostwo suraskie nie było już w posiadaniu Szaszorowiczów).

Po śmierci Aleksandra Jagiellończyka i objęciu tronu przez Zygmunta I Starego, w 1507 r., Suraz, Bielsk i Brańsk wraz z przynależnymi do nich terytoriami zostały nadane królowej wdowie Helenie Iwanównie jako dożywotnie uposażenie (zm. w 1513 r.) (Lietuvos Metryka 1995, nr 189, 187 n.; Maroszek 2013a, 49 n.).

Mocą dyplomu wystawionego w Wilnie 29 sierpnia 1513 r. Zygmunt I Stary utworzył z ziem bielskiej, drohickiej, mielnickiej, brzeskiej i kamienieckiej województwo podlaskie, wydzielone z terytorium województwa trockiego (Jarmolik 1989a)³⁹. Pierwszym wojewodą mianowany został Iwan Sapieha, bliski współpracownik monarchy, w źródłach najczęściej określany jako wojewoda „podlacki” lub *transnarviensis* (Jaszczolt 2013, 13). Zgon Sapiehy w 1517 r. i trzyletni wakat na urzędzie wojewody podlaskiego spowodowały, że Zygmunt I Stary w 1520 r. wydał kolejny przywilej, który odnawiał istnienie województwa podlaskiego, w skład którego weszły ziemie: drohicka, brzeska, bielska, kamieniecka, mielnicka i kobryńska (bez powiatu goniądzkiego, od ok. 1505 r. stanowiącego własność kniazia Michała Glińskiego, a od 1509 r. Mikołaja Radziwiłła, kanclerza litewskiego i wojewody wileńskiego)⁴⁰. W 1566 r. zreformowano kolejny raz granice województwa podlaskiego przez wydzielenie

³⁵ AGAD, Kapicjana, p. 32, 259–274.

³⁶ AGAD, Kapicjana, p. 10, 662–666.

³⁷ Możliwe, że był on przedstawicielem średniowiecznego rodu Saszorów (Saszowskich) herbu Orła lub Szaszor, przybyłego do Polski z Niemiec lub Węgier (Niesiecki 1841a, 127 n.; Niesiecki 1841b, 286).

³⁸ BN, rękopis III.9133, 12.

³⁹ Przywilej nie zachował się. W XVII w. znajdował się w archiwum rodu Sapiehów, gdzie został odnotowany jedynie w postaci regestu; inwentarz archiwum oblatowano w księgach grodzkich brańskich 30 kwietnia 1648 jako *Dubno regestrum munimentorum oblata* (NHAB, f. 1708, op. 1, d. 37, k. 262v-270) – przywilej wymieniono w poz. 17: *Przywilej krola Zygmonta dany panu Janowi Sapieze na woiewodztwo podlaskie, brzeskie y insze, de data w Wilnie feria secunda ipso festo decollatio Sancti Joannis Baptistae anno 1513*.

⁴⁰ AGAD, Dokumenty pergaminowe, sygn. 1137.

i usamodzielnienie nowego województwa brzeskiego (brzesko-litewskiego), złożonego z ziem brzeskiej, kamienieckiej i kobryńskiej oraz księstwa pińsko-turowskiego. Natomiast na sejmie lubelskim w 1569 r. Zygmunt August podjął decyzję o wcieleniu pozostałej części województwa podlaskiego w granice Korony (Volumina Legum 1859, 80; Akta unii 1932, 206 n.; Jaszczółt 2013, 15)⁴¹.

Co najmniej od początku XVI w. starostowie bielscy posiadali swoich namiestników-podstarościch odrębnie dla Bielska, Brańska i Suraża – przykładowo w 1505 r. znany był namiestnik suraski starosty bielskiego Michała Glińskiego, niejaki Czeszejko (Lietuvos Metrika 1998, nr 221, 274). Dnia 15 kwietnia 1522 r. wielkksiążęca włość bielską z miastami Bielskiem, Brańskiem, Narwią, Kleszczelami i Surażem król Zygmunt I Stary zezwolił odkupić od spadkobierców Mikołaja Radziwiłła kanclerzowi i wojewodzie wileńskiemu Olbrachtowi Gasztołdowi⁴², zaś po spłaceniu sumy zastawnej w dniu 4 sierpnia 1522 r. odrębnym przywilejem król nadał Gasztołdowi starostwo bielskie ze wspomnianymi miastami⁴³. W 1533 r. dobra bielskie wraz z Surażem wykupiła od Gasztołda królowa Bona⁴⁴ i w jej posiadaniu pozostawały one do 1556 r., gdy przed wyjazdem z kraju zrzekła się wszystkich majątków na terenie Rzeczypospolitej.

Po 1533 r. królowa Bona rozdzieliła starostwo bielskie na mniejsze jednostki – starostwa bielskie oraz brańsko-suraskie. Od tego momentu w Bielsku oraz w Brańsku rezydowali i urzędowali oddzielni starostowie. Przed 1528 r. z ramienia Olbrachta Gasztołda namiestnikiem-podstarościm brańskim został Mikołaj Korycki, który funkcję tę sprawował do 1540 r. W latach 1542–1545 starostą brańsko-suraskim był Andrzej Buniński, ale został z nieznanых przyczyn odwołany, a w jego miejsce Bona ustanowiła Tomasza Owsianego. Owsiany był starostą do 1556 r., a po nim królowa przekazała starostwo Mikołajowi Sękowskiemu. W latach 1558–1565 starostwa brańskie i suraskie posiadał Krzysztof Olędzki, któremu w 1565 r. król Zygmunt II August zastawił suraską część starostwa brańskiego za 4400 kop groszy litewskich (Urzednicy Podlascy 1994, nr 320, 321, 322, 323, 324, 325). W tym samym roku Olędzki zmarł, a król pozwolił wykupić zastawioną część od jego spadkobierców Janowi Dulskiemu, będącemu od 1566 r. ostatnim starostą brańsko-suraskim (Stafiński 1937b, 40). W 1566 r. w Metryce Litewskiej wpisano stosowny przywilej, w którym Zygmunt II August stwierdzał, że „zamek nasz suraski obyczajem zastawnym dzierży, który zawsze starostowie brańscy trzymali i miewali jedną nie rozdwojoną jurysdykcją grodzką i ziemską” (Lietuvos Metrika 1999, nr 46, 44). Pierwszym odrębnym starostą suraskim został mianowany Paweł Orzechowski, co nastąpiło 2 kwietnia 1590 r., po śmierci Jana Dulskiego. Orzechowski trzymał starostwo suraskie na prawach dożywocia do 1612 r. (Chłapowski 2017, 311).

W 1558 r., podczas przejmowania starostwa brańskiego i suraskiego przez Krzysztofa Olędzkiego, Stanisław Dziewiałtowski sporządził inwentarz obu włości (Akty izdavaemye 1888, 24–61)⁴⁵. Wspomniano w nim jedynie lakonicznie o istnieniu zamku i dworu królewskiego w Surażu: „Podanie rzeczy w zamku y dworze Saraskim. Napierwey budowanie zamku

⁴¹ AGAD, Dokumenty pergaminowe, sygn. 8429.

⁴² AGAD, Dokumenty pergaminowe, sygn. 759.

⁴³ AGAD, Dokumenty pergaminowe, sygn. nr 6352.

⁴⁴ ANK, Zbiór Rusieckich, nr 182. Druk w: Kolankowski 1913, 355–357.

⁴⁵ BUWi, Dział rękopisów, f. 4 – A4904, k. 1–33.

y dwora Saraskiego wedle opisania węższego króla imci iest w całości. Własny w dworze Saraskim kociołek mały zostawa” (Akty izdawaemye 1888, 45). W *Regestrze nowej pomiaru Starostwa Brańskiego y Sarskiego Miast y Włoŝcy wszystkiey*, przeprowadzonej i spisanej w 1560 r. także przez Dziewiałtowskiego, nie zawarto żadnego opisu zamku suraskiego (BUWi, Dział rękopisów, f. 4 – A4904, 79v). Dopiero nowy pomiar miasta, który w 1562 r. na polecenie Zygmunta Augusta wykonał Andrzej Dybowski, podaje: „Zamek i dwór J. K. Mci przy mieście Surazu nad Narwią z dawna zasadzony. Naprzód plac albo kopiec, na którym zamek stoi, potrzebując łaski J. K. Mci dla poprawienia, którego w okrag wzdłuż sz[n]ur[ów] 3/7, a przeko na krzyż po prętów 10,5” (Piscovaâ kniga 1882, 453 n.)⁴⁶. Jest to jedyny znany opis zamku suraskiego przed jego spaleniem w 1603 r. Nie daje on jednak podstaw do wnioskowania na temat jego konstrukcji, wyglądu czy rozplanowania zabudowań w obrębie majdanu. Z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1936 r. przez Aleksandra Stafińskiego wiadomo, że zamek posiadał murowaną basztę⁴⁷. Z kolei z opisu pożaru z 1603 r. dowiadujemy się, że od strony rynku połączony był on z miastem drewnianym mostem, przerzuconym nad fosą.

Dnia 30 maja 1603 r. przed aktami sądu grodzkiego brańskiego Stanisław Kędzierzawski, podstarości suraski, relacjonował fakt spalenia się zamku w Surazu w dniu 9 maja tego roku. Chcąc obronić interesy swego przełożonego, starosty Pawła Orzechowskiego, stwierdził, że pożar był przypadkowy, a jego początek wziął się z domu burmistrza Suraza, Jana Diakowskiego. Przy tej okazji podał kilka istotnych szczegółów opisujących ówczesny stan zamku, dlatego warto przytoczyć tę relację w całości: „Rzathkiem przipatkem zgorzał zamek w Sorazu dnia dziewiątego maya w roku tem, który odlat kilku dziesiąth pusto stal naprzod zapaliloszie w mieszczie u burmistrza rzeczonego Jan Diakowski stamtąd podsed ogien nakilka domow w mieszczie a zatem nastąpił wiatr wielki ktori wsytkie mocz ognia niosl na zamek znaprzod iął szie most zaczym gdy nie było ktoredi do zamku zrazu przistąpicz bo wał przikri y gieboki a chocz bybył kto wał przebil tedi wode trudno było tak wyszoko noszicz na wał a przez most trudno było bo gorzał, wziął zatem ogien moc, tak iz dworowi było barzo dusno, bo szie iuz y dachi zaimowali gorzecz nadomiech w dworze a iż wtem zamku zgorzała y strzelba ktora była oddana Jego Mosci Panu starosczie panu iego przy oddawaniu starostwa. Przetoż to oswiadczenie dlatego ten uskarzaiaczy czini, aby Pan iego za tym ogniem przipathkowem winowan niwczem niebył y proszil, aby to iego opowiadanie było przez urzad prziiete y do act wpisane co otrzymał”⁴⁸. Choć nie określono tego wprost, z opisu wynika, że zgorzała cała zabudowa zamku, której nie dało się uratować z powodu stromych wałów. Dotarcie do zamku z wodą nie było możliwe także z powodu objęcia ogniem prowadzącego do niego mostu.

Budowla była więc z góry skazana na zagładę, dlatego datę 9 maja 1603 r. można uznać z całą odpowiedzialnością za ostateczny koniec istnienia w Surazu zamku. Nigdy go nie odbudowano.

⁴⁶ To samo w innej kopii przechowywanej w: AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział XLVI, sygn. 187, k. 2v, przedruk w: Kazimierski 1954.

⁴⁷ A. Stafiński jej powstanie wiązał z realizacją postanowień statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1588 r., nakładającego na wojewodów i starostów obowiązek budowy wież w zamkach królewskich (Stafiński 1937b, 12). Jest to jednak mało prawdopodobne. Przeczy temu przede wszystkim fakt, że od 1569 r. województwo podlaskie znajdowało się w granicach Korony i podlegało prawu polskiemu, a nie statutowi litewskiemu. Brak źródeł pisanych uniemożliwia podanie bardziej precyzyjnej daty budowy baszty.

⁴⁸ NHAB, f. 1708, op. 1, d. 20, k. 378v. Relację przytacza także Maroszek 2012, 194.

The chapter is an attempt to compile the history of the stronghold and then the castle in Suraz in the years 1379–1603, on the basis of written sources.

The existence of the stronghold in Suraz is confirmed for the first time in 1379. It was mentioned in the peace treaty between the Lithuanian dukes and the Teutonic Order, protecting the strongholds belonging to Kęstutis against the Teutonic invasions. In 1382 Suraz, along with the entire Drohiczyn Land, was occupied by the Duke of Mazovia, Janusz I, who took advantage of the internal conflict in Lithuania, which arose between Jogaila against Kęstutis and Vytautas after the death of Algirdas (died 1377). In the spring of 1383, Jogaila regained the Drohiczyn Land and gave it to Vytautas the following year. In 1390, Jogaila granted the Drohiczyn Land, together with Suraz, to the Duke of Mazovia, Janusz I, probably as an expression of gratitude for his help in regaining Brest, Kamieniec and Grodno, occupied at the beginning of this year by the Teutonic Knights. In 1392, Vytautas, who had escaped to the State of the Teutonic Order a few years earlier, reconciled with Jogaila and returned to Lithuania. However, he regained only a part of his patrimony, including probably the northern part of the Drohiczyn Land. As a result of these events, in the autumn of 1392, the Teutonic Knights organized an expedition to the Drohiczyn Land, during which they captured and burnt down the stronghold in Suraz, taking 300 prisoners from it. At that time, Prince of Mazovia, Henry, son of Siemowit and brother-in-law of Vytautas, stayed in the stronghold and managed to escape.

From the beginning of the 15th century, Suraz together with the entire Drohiczyn Land belonged to the Duchy of Troki, later transformed into the Troki Voivodeship. In 1440, the Drohiczyn Land with Suraz was taken over by Bolesław IV and joined to Mazovia again, but as early as in 1444, it was regained by Jan Gasztołd at the behest of Casimir Jagiellon. Probably in the second half of the 14th century, and certainly at the beginning of the 15th century, a smaller territorial unit was separated from the Drohiczyn Land – namely the Bielsk Land, to which the Goniądz, Suraz and Brańsk Powiats were included. Initially, the Drohiczyn voivodes/starostas extended their power over the entire territory of the Drohiczyn Land, but at the beginning of the 15th century separate Drohiczyn and Bielsk voivodes/starostas appeared, who established their governors in the subordinate powiats. The Suraz governor was recorded for the first time as early as in 1405. From the first half of the 15th century, in Suraz, alternately with Brańsk, sessions of the Bielsk Land court were held for the nobility settled in the Suraz Powiat, who in 1440 received the right to use the Polish law from the Duke of Masovia, Bolesław IV. This privilege was accepted after 1444 by the Lithuanian Grand Duke Casimir Jagiellon. At that time, the area around Suraz started to be penetrated by merchants from Gdańsk and Toruń, interested in tree felling and floating down the Narew River. The above mentioned administrative and economic factors caused that in 1445 the Grand Duke of Lithuania Casimir Jagiellon granted Suraz a location privilege under the Magdeburg law and established the hereditary office of Suraz alderman, and Albert (Wojciech) Saszor became the first alderman. The functioning of the Roman Catholic parish in Suraz has been confirmed since 1471, but there are many indications that its erection could have been made by Grand Duke Vytautas before 1430.

In 1507, Sigismund I the Old granted Suraz, Bielsk and Brańsk together with their respective territories to Grand Duchess Helena, widow of Alexander Jagiellon. In 1513, the Podlasie Voivodeship was established, separated from the Troki Voivodeship, which included the Bielsk, Drohiczyn, Mielnik, Brest and Kamieniec Lands. In the first half of the 16th century, Suraz, together with the adjacent territory, was part of the Grand Duke's estate of Bielsk (the Bielsk starosty), leaseholders of which established separate governors for Suraz, Bielsk and Brańsk. In 1522, it was purchased by Olbracht Gasztołd from Mikołaj Radziwiłł's heirs, and in 1533, Queen Bona bought the estate from his hands. The Queen divided the starosty into smaller units – the Bielsk and Brańsk-Suraz starosties,

where she established her own governors. After 1556, the estates of Queen Bona in Podlasie returned to the Treasury of the Grand Duke. In 1565, King Sigismund II Augustus pledged the Suraz part of the Brańsk-Suraz starosty to Krzysztof Olędzki. After his death in the same year, the king allowed Jan Dulski, who was the last Brańsk-Suraz starosta, to buy the pledge. In 1569, at the Lublin Sejm, Zygmunt II August incorporated the Podlasie Voivodeship into the Kingdom of Poland. Jan Dulski died in 1590 and it was then that the first separate Suraz starosta, Paweł Orzechowski, was appointed.

There is not any written information about the castle in Suraz from the 15th and the first half of the 16th century. It can be assumed that it was the seat of governors and later of starostas of Suraz, although already in the second half of the 16th century the starostas' court was moved to the village of Zawyki. Only in 1420 the presence of the Lithuanian Grand Duke Vytautas is confirmed in Suraz. The Castle of Suraz was mentioned in 1558, in the inventory made during the takeover of the Brańsk and Suraz Starosties by Krzysztof Olędzki and in the measurement of Suraz under the VoloK Reform from 1562. On the 9th of May, 1603 the castle burned down and was not rebuilt anymore.